

ÚTMUTATÓ A SZÓTÁR HASZNÁLATÁHOZ

A MAGYAR ELLENTÉTSZÓTÁR JELLEGE

A *Magyar ellentétszótár* a magyar szókincs elemeit a szavak ellentétes jelentése alapján rendszerezi. A *Magyar ellentétszótár* megjelenéséig a magyar nyelv szavait ellentétes jelentésük alapján átfogó módon nem szótározták. A magyar szótáriradalomban először a Tinta Könyvkiadó 1998-ban megjelent *Magyar szókinccstára* közölte a szavak ellentétét, más néven antonimáját, azonban ez a kézikönyv még nem térképezte fel teljes körűen a magyar szókincs elemeit ellentétes jelentések szerint. A kiadó 2007-ben megjelent *Értelmező szótár+* című kiadványa ugyancsak megadja a címszavak ellentétét, de az ott közölt ellentétek, antonimák leginkább a *Magyar szókinccstár* anyagán alapulnak.

A *Magyar ellentétszótár* 13700 szócikkben a szócikkek élén álló vastag betűs címszó antonimáit sorolja fel a címszó jelentései szerint sorokba rendezve. A címszó antonimájának szókincsünknek azokat az elemeit tekintettük, melyek jelentése a címszóéval ellentétes.

A 13700 szócikket 18750 antonimasor építi fel. A *Magyar ellentétszótár*ban egy-egy címszó ellentétként átlagosan három és félszer szerepel összesen 48220 előfordulással.

A szótár a mai köznyelv szavain kívül régi, régies, népi, idegen hangzású és szaknyelvi szavakat, valamint szleng jellegű kifejezéseket is tartalmaz. Szavaknál nagyobb frazeológiai egységek – szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok – nem találhatóak a könyvben.

Az egyszerű felhasználás és a gyors keresés érdekében a *Magyar ellentétszótár* nem alkalmaz utalásokat.

A kézikönyv könnyű használatát elősegíti a tartalom áttekinthető elrendezése és a szótár visszafogott, de határozott tipográfiája.

A szótár a magyar anyanyelvűek legszélesebb köre számára készült. A magyar nyelv oktatásának is jól használható segédeszköze. Újszerűsége és gazdag tartalma révén a *Magyar ellentétszótár* újabb szóképzettani és jelentéstani kutatások kiindulópontjává válhat.

HOGYAN KÉSZÜLT A MAGYAR ELLENTÉTSZÓTÁR?

Az anyaggyűjtés. – A *Magyar ellentétszótár* készítése antonimapárok, antonimasorok gyűjtésével kezdődött. A gyűjtést követően számítógép és célprogramok segítségével rendeztük el a gyűjtött szavakat, majd a nyersanyag többfordulós, aprólékos, manuális megszerkesztésével váltak a szócikkek véglegessé.

1. A *Magyar ellentétszótár* kiindulási alapja, a munkálat magja a *Magyar szókinccstár* volt, először az ebben közölt ellentéteket dolgoztuk fel.

2. Második lépésként lefordítottuk három idegen nyelvű ellentétszótár, egy német (Agricola 1977), egy angol (Fergusson 1986) és egy orosz (Novikov 1988) anyagát. Ez hangsúlyozottan csak nyersanyagként szolgált a későbbiek során. Inspiráló volt, ötleteket adott, de a nyelvi, kulturális különbségek miatt fenntartással kellett kezelnünk ezt a lefordított anyagot.

3. Harmadik lépésként *A magyar nyelv szóvégmutato szótára* (szerk.: Papp Ferenc, Akadémiai Kiadó, 1969) alapján különböző típusú szólistákat dolgoztunk fel. Kiválasztottuk, hogy mely végződésű szavak, szópárok lehetnek fontosak az ellentétes jelentés szempontjából, és ezekkel bővítettük gyűjtésünket. Pl.: *-hatalan, -ható; -s, -talan/telen, -tlan/tlen; -köteles, -mentes* végződésű szavak. Ennek nyomán ilyen és ehhez hasonló antonim párok kerültek be a szótárba: *láthatatlan – látható, sós – sótlan, vámköteles – vámmentes*.

4. Végül kiegészítettük a nyersanyagot, megkerestük, hogy mely fontos szavak maradtak ki a gyűjtésünkben, ehhez elsősorban a következő szótárakat vettük figyelembe: *A magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára* (szerk.: Füredi Mihály & Kelemen József, Akadémiai Kiadó, 1989), *A Magyar értelmező kéziszótár* (szerk.: Pusztai Ferenc, Akadémiai Kiadó, 2009) és az *Értelmező szótár+* (főszerk.: Eöry Vilma, Tinta Könyvkiadó, 2007). A kiegészítés során felvett, fontos, gyakori szavaknak intuitív módon megadtuk az ellentétét, majd az így kapott ellentétpárokat beillesztettük a szótárba.

A szerkesztés. – A fentiekben ismertetett négy lépésben gyűjtött ellentétes jelentésű szópárok listáit egyesítettük. A szerkesztés során ebből a nyersanyagból alkottuk meg az előszóban ismertetett elméleti háttér figyelembevételével a *Magyar ellentétszótár* végső anyagát. A szótárban közölt ellentétes jelentésű szavak szándékaink szerint megfelelnek a következő három kritérium valamelyikének:

1. A szavak között a résztvevők nézőpontjából rajzolódik ki az ellentétes viszony. (Pl.: *ad – kap; nyer – veszít; orvos – beteg*.)

2. Az ellentétes jelentésű szavak egymást felváltva jelennek meg, feltételezik és kölcsönösen kizárják egymást. (Pl.: *apály – dagály; nappal – éjszaka; vetés – aratás*.)

3. Az egyik szó jelentése pólusszerűen áll a másikéval szemben, és a két szélső pólusú ellentét között közbenső, nemegyszer semleges lépcsők is elhelyezkednek. (Pl.: *forró – [langyos] – hideg; ömlik – [folyik] – szivárog; sétál – [megy] – rohan*.)

A fentiekből látszik, hogy viszonylag szoros ellentétfogalommal dolgoztunk. A munkálat során töröltük a gyűjtött szópárok közül az asszociatív jellegűeket (*ajtó – ablak; tű – cérna; kalapács – szeg*). Ugyancsak kihúztuk a gyűjtés során az adatbázisba került kulturális jellegű ellentétes szópárokat (*bárány – farkas; egér – oroszlán; királyfi – béka*). Olykor a szavak közötti nem ellentétes, hanem más logikai viszony alapján is bekerültek a gyűjtésbe szópárok, ezeket töröltük. Ilyenek voltak pl. a következők: *lomb – gyökér* (vminek a részei), *papírpénz – érme* (vminek a fajtái). Nem tartottuk meg szótárunkban az azonos főlérendelt fogalom alá tartozó ellentétesnek tűnő szavakat sem (*víz: ásványvíz – csapvíz; vonat: gyors – személy; felvonó: teher – személy*). A *Magyar ellentétszótár*ba a legtöbb esetben nem vettük fel az ellentétes jelentésű igeikötőkkel automatikusan alkotható ellentétes jelentésű ige párokat (*bejön – kijön; idefut – odafut; felhoz – lehoz*).

Előfordulhat az is, hogy a címszóval ellentétes jelentés csak körülírással fejezhető ki, ebben az esetben nem közöljük, pl.: *képtelenség – ‘lehetséges dolog’*. Ugyancsak nem tartalmazza a szótár azokat az eseteket, amikor az ellentétpár egyik vagy mindkét tagja nem szótári alak, hanem bonyolult, képzett szó, pl.: *alva – ébren, elhalaszthatatlan – elhalasztható*.

Egyes esetekben a címszónak több jelentése van ugyan, de csak az egyik jelentéséhez kapcsolódik antonima, ekkor csak ezt a jelentést tüntetjük fel. Pl.:

kiégett (ige) ⇨ lelkes, lelkesedő, szenvedélyes, odaadó

A szerkesztés során több alkalommal is ún. szimmetriavizsgálatot végeztünk, melynek során minden címszót igyekeztünk elhelyezni ellentétként is, és minden ellentétként szereplő szót próbáltunk címszóként is kiemelni. A szimmetriavizsgálat nyomán elvégzett munka eredményeképpen a *Magyar ellentétszótár* anyaga szimmetrikusnak mondható, mintegy 500 szó kivételével.

A MAGYAR ELLENTÉTSZÓTÁR FELÉPÍTÉSE

A szótár betűrendbe sorolt szócikkekből áll; a szócikkek szócikkfejből és szócikktestből épülnek fel.

A SZÓCIKKFEJ

A szócikkek élén álló szócikkfejben található a címszó és a hozzá kapcsolódó járulékos elemek: szófajának megnevezése, szükség esetén vonzata és stílusminősítése is. Sorrendjük a következő: címszó, vonzat, a szófaj megnevezése, stílusminősítés.

A címszók

A címszók a szótár szövegtestéből tipográfiaailag kiugratva helyezkednek el, kövér betűtípussal szedve. Ha a címszónak van alakváltozata, azt vesszővel elválasztva szintén vastagon szedve közöljük.

Az *e-t* *ö*-vel váltakozva használt címszókat általában az *e* betűnél vettük fel. Tehát a *föl* igekötős igék a *fel*-nél találhatók.

A homonimák. – A homonimákat, az azonos alakú – de különböző jelentéstartalmú – címszókat arab, emelt indexszámmal különítettük el egymástól. Pl.: **ég¹**, **ég²**; **sebes¹**, **sebes²**.

A címszavak szófaja. – A címszó után a szófaj megjelölése vagy rövidítése következik álló szedéssel kerek zárójelben. Pl.: **ajánlat** (fn), **békít** (ige). A szófajok jegyzékét és rövidítéseiket a „Rövidítésjegyzék” I. pontja tartalmazza.

Az azonos eredetű, de jelentésükben és szófajukban különvált kettős, esetleg többszörös szófajú címszókat római számmal különböztetjük meg. Pl.: **alkalmazott I.** (mn), **alkalmazott II.** (fn); **nemes I.** (mn), **nemes II.** (fn). A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek.

Több esetben a két szófajú szavakat nem bontottuk szét főnévi és melléknévi jelentésre, hanem egyetlen szócikkben soroltuk fel antonimáikat. Ekkor a címszót kettős szófaji minősítéssel láttuk el. Pl.: **csaló** (mn és fn); **ügyeletes** (mn és fn).

A SZÓCIKKTEST, A SZÓCIKK SZERKEZETE

A szócikk a szócikkfejet követően egy vagy több antonimasorból tevődik össze. Ezekben soroljuk fel a címszó ellentétes jelentésű szavait a címszó jelentései szerint rendezve.

Az antonimasor

A címszó különböző jelentéseihez tartozó antonimasorok az áttekinthetőség kedvéért mindig új bekezdésben kezdődnek (kivéve az első jelentés antonimáit, melyek folytatólagosan következnek a címszóval azonos bekezdésben). Az egyes antonimasorokat üres kárójel (↵) vezeti be.

Az antonimasorokban található adatokat úgy rendeztük, hogy a stílusértékében közömbös, köznyelvi antonim szó közelebb álljon a címszóhoz, mint a színezettebb stílusú, illetve valamely nyelvi rétegbe tartozó antonima.

A stílusminősítések. – A szavak akkor kapnak minősítést, ha sajátos stílusárnyalatuk vagy az általánostól, a megszokottól eltérő csoportnyelvi használatuk van.

A címszó minősítése a szófaj megjelölése után áll dőlten szedve.

fertő (fn) *rég* ✧ ...

leteremt (ige) *biz* ✧ ...

Ha a címszó valamely jelentése kap minősítést, akkor a minősítés az adott jelentéshez tartozó antonimasor élén áll a sor elején dőlten szedve, és kettőspont követi. Ebben az esetben tehát a kettőspont után a címszó minősítéssel ellátott jelentésének ellentétes jelentésű szavait soroltuk fel. Pl.:

lehervad (ige) ✧ *biz*: bízik, remél ...

levág (ige) ✧ *szleng*: dicsér, elismer ...

Az antonima minősítése mindig utána következik dőlten szedve. Pl.:

adakozó (mn) ✧ ... sóher *biz* ...

fellelkessedik (ige) ✧ lelombozódik *szleng* ...

Bizalmas (*biz*) minősítéssel láttuk el a közvetlen társalgás nyelvében előforduló szavakat, a gyermeknyelv szavait és a familiáris stílusban használatos szavakat is. Pl.: *floft, lazsál, mazsola, sutyorog*.

Durva (*durva*) minősítéssel jelöltük az alantas stílusú beszélgetésben elhangzó bántó, sértő szavakat. Pl.: *bestia, bugris, meggebed, pofázik*.

Az idegen (*id*) stílusminősítést kapták azok a szavak, amelyeket az átlagos magyar nyelvhasználó idegennek, idegenszerűnek érez. Pl.: *emigráns, emocionális, konszenzus, mi-zantróp*.

Pejoratív (*pej*) minősítéssel jelöltük a rosszállást, megvetést, helytelenítést kifejező szavakat, szójelentéseket. Pl.: *bezsebel, ocsmány, rusnya, silány*.

A régies, régi (*rég*) minősítést kapták azok a szavak, amelyek a magyar anyanyelvűek számára ma már kevésbé ismertek, kevesen használják őket. Pl.: *béres, háziúr, lel, napkelet*.

A szak, szakmai (*szak*) minősítésű szavak csak szűk szakmai csoportokban vagy csak valamely tevékenységi körben, tudományágban használatosak. Pl.: *abortál, aktíva, hipertónia, prehisztorikus*.

A szleng (*szleng*) minősítésű szavak szókincsünknek azok az elemei, amelyek csak a kevésbé igényes nyelvhasználatban és az alvilág nyelvében, az argó nyelvben, a diáknyelvben és a legfelsztelebb társalgás nyelvében fordulnak elő. Pl.: *begurul, csóró, kipurcan, zabál*.

A tájnyelvi (*táj*) minősítésű szavak a paraszti, vidéki étellel kapcsolatosak, függetlenül attól, hogy a nyelvjárások többségében vagy csak egyikében (voltak) használatosak. Pl.: *étkes, felvég, fiadzik, furmányos*.

Tréfás (*tréf*) minősítéssel láttuk el a kedélyes tréfálkozásra használatos szavakat. Pl.: *égiháború, konyhagyalázó, nyakigláb*.

Választékos (*vál*) minősítést kaptak az emelkedettségre törekvő nyelvhasználat szavai és a szépirodalmi alkotásokból ismert ritkább szavak. Pl.: *alél, dicső, enervált, felettébb*.

A használt minősítéseket a „Rövidítésjegyzék” 2. pontjában soroljuk fel.

A vonzat. – A szavaknak általában nem tüntetjük fel a mondattani kapcsolódást jelölő vonzatát. Azonban az adott jelentés megértését, egyértelműsítését olykor elősegíti a vonzat megadása. Ilyenkor a könnyen érthető rövidítésekkel jelölt vonzat csúcsos zárójelben áll. Pl.:

húzódozik (vmitől) (ige) ⇨ lelkesedik (vmiért) ...

keresztüljut (vmin) (ige) ⇨ elakad (vmiben) ...

Ha a vonzat csak a címszó egyik jelentésére vonatkozik, akkor az antonimasor élén áll, és kettőspont követi. Pl.:

meghajol (ige) ⇨ (vki előtt): szembeszegül (vkivel) ...

⇨ felegyenesedik

vigyáz (ige) ⇨ (vmire): elhanyagol ...

⇨ (vkire): veszélyeztet ...

Az értelmi kiegészítés. – A címszót olykor értelmi kiegészítéssel, használati körének megnevezésével láttuk el, egyértelművé téve adott jelentését. Mintegy 1000 értelmi kiegészítés található a szótárban. Az értelmi kiegészítés a megfelelő jelentéshez tartozó antonimasor élén, az üres kárójel után található. Álló betűvel szedve szögletes zárójelben áll, és kettőspont követi. Pl.:

kicsapódik (ige) ⇨ [ajtó]: bezárul ...

⇨ [anyag]: elvegyül ...

öblös (mn) ⇨ [hang]: vékony ...

⇨ [üveg]: hosszúkás ...

* * *

Végezetül köszönetet mondok Péter Mihály lektornak hasznos tanácsaiért és észrevételeiért. Ugyancsak hálával gondolok az adatgyűjtésben és az előszerkesztésben részt vevő munkatársaimra. Bízom benne, hogy a magyar szókincs jobb és mélyebb megismeréséhez, illetve a magyar szavak szövevényes jelentéshálójának feltárásához hozzájárul a *Magyar ellentétszótár*.

Temesi Viola